

Радоје СИМИЋ /Београд/

ДИЈАЛЕКАТ И КЊИЖЕВНИ ЈЕЗИК

1. ОПШТЕ НАПОМЕНЕ

1. У својим предавањима из дијалектологије дефинисали смо дијалекат као јединицу територијалног парцелисања општенородног језика. У својству јединице територијалног гранања језика, дијалекат се књижевном језику не супротставља као део према целини, већ као језичка појава другог нивоа, појава која подлеже дијалекатским разграничавањима, за разлику од књижевног језика, који парцелацију такве врсте, и у таквом виду, не познаје. Проста дистинкција између књижевног језика као израза писмене језичке традиције која би била супротстављена усменој дијалектаској речи, није само проста у смислу једноставности, већ и у оном другом, пејоративном значењу. Она је примитивна јер заобилази многе чињенице, пре свега ону: да се претежни део интелигенције (у новије доба и претежни део нације) и у усменом изражавању служи књижевним језиком. Назив за ту врсту језичког изражавања — књижевни дијалекат (који неки теоретичари предлажу), само појачава конфузију. Према томе, није нарочито успела на овој основици формулисана дефиниција Олге Ахманове, која тврди да је књижевни језик „онај дијалекат језика који је стекао литерарну и културну супремацију над осталим дијалектима, те је прихваћен као најисправнији облик тога језика”. Док не одговоримо на питање ко је прихватио тај дијалекат и из којих разлога, — да ли само из литерарних и културних, или и неких других, и какав статус и какве функције има тај идиом у колективу који се њиме служи (да ли исте као сваки дијалекат или друкчије) — дотле нисмо одредили праву природу књижевног језика.

2. Једнострана је и дефиниција хрватског англисте Рудолфа Филиповића, по којој је књижевни језик „релативно јединствен (територијални, социјални) дијалекат који употребљава група људи између којих је комуникација поремећена” (вероватно отежана). Рикард Симеон одређује књижевни језик према служби коју овај обавља у националној култури: „Обично је књижевни језик у свези с појавом писмености која најчешће почиње писањем црквено-обредних вјерских књига — натписа на споменицима итд., а потом се проширује на остала подручја писмености, постајући својством свих образованих људи. У почетку, то је обично језик ког племена или ужег друштвеног круга, који се потом развија у језик народности и напослетку у национални општеном језик (било да је настао избором тог дијалекта као књижевног или мешањем неколико дијалеката), он се разликује од свих осталих дијалеката тог језика, представљајући особити дијалекат, који је познат и проширен на читавом подручју, те се њиме служе припадници разних дијалеката у сврху међусобног споразумевања”.

Сем што изједначава књижевни језик са језиком писмености и сматра га посебним дијалектом, дакле појавом истог реда са другим дијалектима, Симеону се може приговорити да недовољно разликује процес дијалекатске интеграције у свим цивилизованим нацијама, на једној страни, и еманципацију књижевног језика од дијалекатске основице (уколико је по пореклу дијалекат), на другој. Он не разликује ни естетску функцију језика уопште од извесних специфичних служби књижевног језика. Зато је слика о књижевном језику коју Симеон ствара, заправо идеализована слика о језику лепе књижевности, програмиран граматичком и нормативном обрадом управо за ту сврху. Симеон у том тону и закључује: „То је у својој основи општеном језик усавршени и стваралачким радом писаца и зналаца језика обogaћени језик. При том га не ваља супротстављати општеном језику, већ га схватити као највиши домет језичке културе народа. То је највиши облик општеном језика, резултат језичког стваралаштва читавог народа и истакнутих умјетника ријечи”.

3. Симеон заборавља да књижевни језик није увек исти по пореклу, већ може бити дијалекатског, али и каквог другог постања. А и када је настао од дијалекта, он не чини просту дијалекатску надградњу, већ у крајњој линији негацију дијалекта, јер како стиче моћ и утицај у културном развоју нације, књижевни језик потчињава дијалекте и уништава њихову структуру. Али све то иде каналима који су изван и изнад природног развоја језика као народног говорног медија. Ти канали ус-

постављају се и учвршћују средствима високо развијене цивилизације, чији главни механизми јесу установе оличене у држави као својој највишој појавној форми. Хоћемо рећи да је за појаву нације и националног књижевног језика у савременом смислу речи од пресудне важности постанак националне државе. Литерарна продукција има у томе специфичну улогу, и није увек на главним правцима развоја књижевног језика.

4. Национална култура у широком и институционализованом виду јесте поље примене књижевног језика. Тиме је и сам књижевни језик одређен као институционална и институционализована друштвена појава. Одређење књижевног језика као поливалентног и сложеног средства споразумевања за разлику од једноставног и функционално нерашчлањеног дијалекта упућује да се овај мора приписати вишем развојном ступњу човечанства и вишим културним потребама. Те потребе задовољава књижевни језик не било када и било где, већ у цивилизованом друштву вишег ступња развоја. „Кад се у неком народу формира књижевни језик”, пише група руских лингвиста¹, „дијалекат по правилу прелази на ограничен терен свакодневне комуникације”. Дијалекат, и када није имао конкурента у књижевном језику, обављао је једноставније и ограниченије по обиму задатке друштва, чије су потребе мање развијене. То показују и даље речи цитираних руских аутора: „Књижевни језик може потенцијално наћи своју примену у свим областима друштвеног живота (цивилизацијског) — у лепој књижевности, у државној администрацији, у школству и науци, производњи и свакодневици. На одређеној развојној етапи друштва, он затим постаје обавезним комуникацијским средством за све. Не само као корисник, већ и као његов чувар — инвеститор његове изградње и иницијатор његове кодификације. Као фактор успостављања и институционалне регулације књижевног језика, јавља се држава и државне установе, обезбеђујући том језику достојанство и повлашћени статус у облику и функцији службеног језика. По пореклу, по постанку, по структури и својим функцијама, књижевни језик је квалитативна различитост од дијалекта и покрајинских говора”².

¹ Б. А. Серебренников (отв. ред.), *Общее языкознание I — формы существования, функции история языка*, Наука, Москва 1970. — Цит. по нем. преводу: В. А. Serebrennikov (Leitungsred.), *Allgemeine Sprachwissenschaft I / Existenzformen, Funktionen und Geschichte der Sprache*, Akademie Verlag, Berlin (Ost.) 1973., 419.

² В. А. Serebrennikov, *цит. дело*, 421-422.

1) У начелу, књижевни језик — поред осталих начина — може постати и функционалним преусмеравањем одабраног локалног говора; у новим околностима, то више није народни говор, јер обавља друкчије службе (што се врло брзо испољава у еволуцијском заокрету), али функционална преоријентација често је скопчана са структурним преградама, пре свега уношењем у дијалекатску основицу нових елемената пореклом из других дијалеката и из језика старих епоха, или страних језика, или пак из филолошке радионице нормативаца³.

2) Дешава се, када то диктирају историјске прилике, да се за задовољење извесних цивилизацијских потреба (тада у паралелној употреби са другим књижевним језиком или другим књижевним језицима), код неког народа, употребљава књижевни језик другог неког народа (испреди: данашње стање у српској православној цркви која у обредне сврхе употребљава језик руске цркве).

3) Сем својим интердијалекатским или наддијалекатским карактером, књижевни језик од локалног говора разликује се и по томе што се на њему развија писменост, што је писмени текст његова преобладајућа појавна форма, од које зависи говорни узус.

4) Следећа, и најважнија особеност књижевног језика јесте да је он кодификован у функционалном и еволуцијском погледу, контролисан у својим функцијама, усмерен у развојним тенденцијама.

5) Књижевни језик по правилу је и службени идиом националне државе.

2. ПРИРОДНА И ВЕШТАЧКА РЕГУЛАТИВА — ДИФЕРЕНЦИЈАЛНЕ ОЗНАКЕ ДИЈАЛЕКТА И КЊИЖЕВНОГ ЈЕЗИКА

1. У вези са истакнутим појмом кодификације тј. експлицитно формулисана и споља наметнуте регулативе — ваља рећи да је она утврђена у документима што су по типу и функцији слични државним законима, и као таква, она је битно својство књижевног језика у односу на

³ Исп. о томе подробније: Р. Симић, *О нашем књижевном језику*, Унирекс, Никшић 1991. Неке напомене садржане су и у уводу књиге: Р. Симић и Б. Остојић, *Основи фонологије српског језика*, Београдски универзитет, Београд 1997. Исп. о томе и кратке напомене код Де Сосира, *цит. дело*, 234: „Кад је једном стекао ранг званичног и општег језика, повлашћени дијалекат ретко остаје какав је био пре тога. Он прима дијалекатске елементе других области, све је више измешан, не губећи ипак сасвим свој оригинални карактер: тако се у књижевном француском језику јасно распознаје дијалекат области *Ille de France*, а у италијанском тоскански дијалекат”.

дијалекте, јер у дијалекатској речи влада природна и имплицитна саморегулатива. На овоме месту важна је помена и једна недоумица и недоследност Фердинанда де Сосира у дефинисању језика. Најпре, у поглављу где се бави одређењем суштине језика са свог гледишта, и где даје прве дефиниције, он се позива на америчког теоретичара Двајта Витнија „за кога је језик друштвена установа, као и све друге” и тврди да је та теза сувише апсолутна, јер „језик није установа у свему слична другима”⁴. Али, прихвата мисао „да је језик конвенција, свеједно каква је природа уговореног знака”. Све кључне речи овде употребљене (установа, уговор, конвенција), подсећају на утицај спољне закономерности, које не проистичу из природе језика, већ су му наметнуте од стране колектива — његове друштвене и државне организације, пре свега државне.

2. На другој страни, говорећи о језичкој свести код тзв. „примитивних народа”, Де Сосир верује да је за ту свест, и уопште за примитивног човека, „језик навика, обичај, сличан обичају ношње и оружја... Термин *идиом* означава управо језик као нешто што одражава црте својствене језичкој заједници (од грчког *idioma* = ‘посебан обичај’)”⁵. А кад се обрати вишем степену цивилизације, тамо се појављују облици неких посебних језика (правнички, научна терминологија итд.). Ми у тим облицима препознајемо функционално-стилистичке варијације књижевног језика, тј. варијанте које су настале и функционишу пре у зависности од друштвених потреба, него од унутар-језичких законитости. Де Сосир је стога приморан да успостави дистинкцију између „природног, органског развоја једног националног језика”, на једној страни, и његових вештачких облика, као што је књижевни језик „који су последица спољних, па дакле, неорганских фактора”⁶.

2. Пример српскога књижевног језика са овог гледишта врло је поучан у многим правцима. Пре свега, Вукова језичка реформа поклапа се са националном револуцијом код Срба и са формирањем самосталне државе после дугог ропства. Уништена народна култура која није имала подршку државне власти освајача — сада се консолидује на основама фолклорне традиције. Тај исти ослонац узет је и за изградњу модернога књижевног језика.

⁴ Ф. де Сосир, *Опита лингвистика*, Нолит, Београд 1969., 19.

⁵ Ф. Де Сосир, цит. дело, 229.

⁶ Ф. Де Сосир, цит. дело, 234.

а) Почетна Вукова схватања о језику афирмишу природне законитости као општеважеће, подједнако и у народном и у књижевном језику. И кад је веровао да граматичар има права на интервенцију (а то је допуштено једино њему), био је сигуран да „остали књижевници морају слушати граматичара и ништа не смеју предузимати на своју руку”. Наравно, ни граматичарева интервенција не сме прелазити оквире постављене фактом да „књижевни језик чине из народа сакупљена правила о језику”. Реформаторски подухват спроведен у *Српском рјечнику* (1818.), у први мах заснован је на још строжим одредбама о народном карактеру књижевно-језичке норме. Законодавац језички, по Вукову мишљењу из тога доба, јесте човек из народа, необразован и неписмен — упућен искључиво на традицију. Он је гаранција језичке чистоте и стабилности језичких црта из простог разлога што „не зна ни за какву граматику нити за какав други језик, осим свога, он може писати и без своје граматике и управо онако као што треба, зашто му не може пасти на ум да пише друкчије, него онако као што се говори”.

б) Касније, са напредовањем Вукових знања о нашим језичким приликама на терену и многоструким дијалекатским разликама, напредују и његова схватања о књижевном језику. Књижевни језик мора бити структурно јединствен, изјављује Вук тада, и све што то јединство омета, макар се и говорило на терену, треба без колебања одбацивати. Године 1839. он утврђује да је по „источном наречју”, тј. по екавској варијанти књижевног језика, „правилније и примјереније ‘несам’, него ‘нисам’, и поред тога што се у Београду и Крагујевцу подсмевају онима који тако говоре”⁷.

Уместо раније препоруке да сваки списатељ пише онако како се у његовом крају говори, Вук сада утврђује да „чисти књижевни језик”, није све оно што се у народу говори, већ само избор из тога фонда, који одговара принципу „опћене правилности”, тј. који одговара унутрашњој регулативи у самом том језику; та га регулатива чини друкчијим од језика ‘покварене простоте’.

в) На крају је Вук предложио, и на Бечком књижевном договору то је утврђено, да се „за књижевни језик у свему народу нашем узме грађански или господски говор јужнога нарјечја”.

3. Сва ова настојања Вукова и његових настављача лепо је окарактерисао Стојан Новаковић речима да је наш књижевни језик настао у крајњој линији, не заправо према моделу чистог народног говора, већ

⁷ Р. Симић, *О нашем књижевном језику*, цит. д.

према другој моделу — онеме који је „нашим филолозима лебдео пред очима као идеал чистог народног или народног књижевног језика, а који се, у свим појединостима, онакав какав се нигде не говори у народу, макар да опет у њему нема ни једне појединости која се у народу не би говорила. Тиме су”, закључује Новаковић, „и Срби дошли до новог народног књижевног језика који је једино потпуно доследном правилношћу различит од народног говорног језика”.

4. Осамостаљење књижевног језика у односу на народни, имало је једну непредвиђену, али закониту последицу. Тај језик постао је саставни део цивилизацијске надградње друштва и дошао је у непосредни додир са идеологијом и политиком. Ово би биле вањске последице поменутих измена. Унутрашње последице огледају се у статусу оних механизма који управљају функцијама и развојем тога језика. Од репродукције законитости народног језика извршено је померања ка продуктивним законитостима које делују у самом том језику. Осим ових фактора, у књижевном језику делују и чиниоци о којима смо раније говорили, тј. државна организација и све оно што њу чини. Закључујемо на крају, да осамостаљење књижевног језика из природног амбијента народних говора, у ствари значи његов прелазак у цивилизацијски амбијент развијених установа, чијим делом и гласилом он постаје.

3. НАДДИЈЕАЛЕКАТ И ИНТЕРДИЈАЛЕКАТ

1. Теоретичари су често збуњени пред неким појавама које су на први поглед заједничке дијалекту и књижевном језику: то је могућност настанка виших дијалекатских творевина — таквих које прекорачују узан оквир локалног говора и распростиру се на широким подручјима као средство међудијалекатске комуникације. У науци је већ дуго познато да сем чистих постоје и мешовити народни говори. У ствари, врло је мало идиома првог типа, а много више другог. Ваља поменути извесне врло познате и много експлоатисане случајеве интердијалеката и наддијалеката разних типова.

2. Напоменућемо одмах да наддијалекат и интердијалекат, иако могу преузети функцију књижевног језика, нису ни по статусу ни по структурним својствима ни по еволуцијским тенденцијама — идентични са књижевним језиком (нити са дијалектом у правом смислу речи). Интердијалекти су, од познатијих таквих појава: креолски језици, пин-инглиш, бич-ла-мар, јидиш...

а) Често се говори о тзв. **креолским језицима**. То су мешавинске творевине романских, првенствено португалских језичких елемената са доморадичким говорима на разним крајевима света (југоисточна Азија, Африка, пацифичка острва, средња и јужна Америка). Једна мешавина француског са домородачким језиком има чак и статус књижевног језика на Хаитију.

б) Други тип је тзв. **пидин-инглиш** — мешавински говор енглеско-домородачки у Кини и на Полинезијском архипелагу. Према обавештењима познавалаца, он служи за „споразумевање европских и америчких трговаца и морнара са Кинезима и осталим оријенталним народима, углавном у кинеским и калифорнијским лукама”. Он је такође постао књижевним језиком код неких острвских народа у Меланезији. Стварао се мало по мало, а потпуније је изграђен током 19. века, и то углавном из енглеског лексикона и граматике која је прилагођена кинеском (особито у фонетици и синтакси).

в) Постоји такође и енглеско-малајска мешавина, која се зове **бичла-мар** и служи као саобраћајни језик на западном Пацифику.

г) Посебан случај мешавинског дијалекта јесте тзв. **јидиш**. Њиме се служе Јевреји Ашкенази у источној Европи, Израелу и Америци. Основа му је немачки језик 14. века с примесама јеврејских, словенских, романских, а у последње време и енглеских речи.

д) И неки дијалекти српско-хрватског језика у основи су мешавински, јер су настали од говора стариначког становништва и дошљака са разних страна. Али то је мешавина друкчијег типа него горе помињане, јер је чине сродни говорни типови, док су горе поменути склопљени од несродних идиома.

3. **Наддијалекатске творевине**, „које не спадају у систем функционалних стилова књижевног језика”, такође су честе и распрострањене. Ове творевине „заузимају међупозицију између дијалекта и књижевног језика. Као и књижевни језик, и то су у много случајева територијалне језичке појаве, али за разлику од дијалекта, ове врсте разговорног језика мање су територијално ограничене. Као усмене комуникацијске форме, употребљавају се у функцији регионалних, али међудијалекатских **коинеа**, на терену већег броја дијалеката, или пак, функционишу као градска коинеа, настала садејством више дијалеката, или се, на крају, јављају у функцији територијално неограничених средстава усменог општења, при чему онда, конкуришу књижевном језику”⁸.

⁸ В. А. Serebrennikov, *цит. дело*, 377-378.

У свим случајевима, она (коинеа) стоје насупрот дијалекатској раздробљености и представљају наддијалектаске и међудијалекатске појаве.

Коине — то је, кажу стручњаци, сажета грчка синтагма, која значи *општи језик*⁹, у који су се у 4. веку пре наше ере стопили различити грчки дијалекти, а за темељ је послужио атички. То је језик и писмене комуникације поменутог времена, данас познат под именом старогрчког. Карактеристично је да се коине у 5. и 6. веку нове ере почео дијалектаски поново диференцирати, и да од њега води порекло већина грчких дијалеката.

4. У нас нема довољно јасне представе о карактеристикама новијих наддијалекатских процеса.

1) Код дијалектолога, повремено се употребљава израз *стандардна штокавштина*. Тај израз каткада значи исто што и стандардни тј. књижевни језик. Каткада обележава дијалекатски просек који се од књижевног језика разликује утолико што се не тиче његове структурне парадигме, већ само основице, како је својевремено представљена код Вука, или како се данас представља у савременим граматичким системима. Ни у радовима о ‘стандардном језику’ нема помена о стварним вредностима књижевног језика као полифункционалној и стилски изграђеној појави — него само о његовој ‘стандардности’, што ће вероватно рећи: о нормираности. Ту се не расправља о структурној разуђености и стилистичко-функционалној варијацији књижевног језика, већ само о структурном језгру, што је у принципу једнако за књижевни језик и дијалекат у његовој основици. Ово заједничко језгро одговарало би ономе што се код неких истраживача назива ‘стандардним језиком’, а што би се могло управо назвати стандардном штокавштином.

2) Сем тога, савремени градски говори нису више идентични са говором старог градског језгра (Београд, Нови Сад, Ниш, Подгорица, Бањалука) нити са својим говорним залеђем (тј. говором околних сеоских насеља). За то неслагање могу се навести два разлога:

а) Савремени градски говори резултат су говорне кристализације мешавинског становништва састављеног од старинаца и досељеника са разних страна.

б) Тој се мешавини придружује тањи или дебљи слој књижевно-језичких елемената.

⁹ Д. Э. Розентал и М. А. Теленкова, *Справочник лингвистических терминов*, Просвещение, Москва 1972., s. v. койне.

Све ово, наравно, представља врло покретљиву језичку материју, која се стално структурно колеба, како у регионалном, тако исто и у социјалном амбијенту. Нпр. градски говори јужних подручја све више се уобличавају у говорне идиоме са доста добром општештокавском синтаксом и фонологијом, донекле са реконструисаним падежима, али са упадљиво некомплетном прозодијом. Тај прелазни идиом, очито је, обједињује дијалекатске црте свог залеђа са књижевно-језичким елементима.

5. У једном ранијем раду говорили смо о стандардној штокавштини као основици књижевног језика нашег, или као о збиру сродних дијалеката који ту основицу чине, тј. о дијалекатском систему. Овај је скуп дијалеката у низу разноврсних појавних облика или варијетета, који су многе удаљили од књижевног језика (источна и јужна Србија, делови Црне Горе, Далмација, отоци на Јадрану, северозападна и западна Хрватска), мешајући се с њима и посредујући између њих и књижевног језик. По некима, то је општи језик, разговорни језик и слично. По другима, то је разговорни или колоквијални језик, тј. стил књижевног језика и сл. Било како да схватимо ту појаву, ово нас одређење приближава појму стандардног језика, као посебног повлашћеног или службеног дијалекта. Између њега и књижевног језика постоје битне разлике, пре свега оне којима се књижевни језик одликује као поливалентна и полифункционална — врло сложена језичка грађевина несавладива у целини својој ни за граматичара, а ни за нормативца.

4. ПРОБЛЕМ ДИЈАЛЕКАТСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ, И СТАТУС ДИЈАЛЕКТА УПОТРЕБЉЕНОГ У КЊИЖЕВНОЈ УМЕТНОСТИ

1. Светски позната провансалска књижевност 11-12. века (као ни труверска из 12. 13. в.)¹⁰ није постала делом француског књижевно-језичког корпуса, јер је овај заснован на другим лингвистичким фактима. У Немачкој моћна баварска народност гаји на свом родном дијалекту богату, и у својим врховима врло успешну књижевност. Хрватски кајкавски дијалекат употребљавају песници, неки као Крлежа поред књижевне штокавштине, а други искључиво као језик својих књижевних дела. Слично је и са чакаским дијалектом.

2. Код Срба се у доба Вуково почињало од књижевности на дијалекту (најистакнутији српски песник тога доба П. П. Његош, за основи-

¹⁰ Исп. Најкраће о томе: *Речник књижевних термина*, Институт за књижевност и Нолит, Београд 1985.

цу језика своје поетске речи узео је родни његушки говор, допуњен разноврсним, пре свега руско-словенским и руским елементима), да би се већ у другој половини деветнаестог века одлучно одустало од такве праксе, па су књижевни ствараоци доба реализма тежили вуковском језику као јединственој структури и нормативној регулативи која из њега извире. Дијалекатска реч има у књижевности посебан стилизацијски смисао. Дијалектом се нпр. Стеван Сремац и Борисав Станковић служе за карактеризацију ликова, а сами се дистанцирају од њега и у ауторском делу текста теже узорном вуковском језичком идиому. У неше доба, међутим, поново се јављају књижевници који посежу за дијалекатском речи и у ауторском тексту. Успео роман *Петријин венац* Д. Михајловића служи се говорним идиомом региона за који је везан тематски. Писац уводи наратора и заклања се за њега, али тежња провинцијализацији књижевно-уметничке продукције ван сваке је сумње. Овакав поступак, међутим, не знаачи и провинцијализацију књижевног језика као нормираног идиома посебне врсте. То не може значити ни позив истог аутора на крсташки рат против Вука и вуковске норме, без основа и без имало разумевања проблема оптужујући великог реформатора да је тобоже „окљаштрио 56 процената народа Србије, избацивши их у дијалекат и шутнувши их из културе”¹¹.

3. У Црној Гори је такав покрет настао на таласима сепаратизма у посткомунистичко вереме, очито као неокоминтерновски парадокс чији је најпознатији рецидив консолидација црногорске нације. Нашао се чак неразумни и нестручни кодификатор тога језика, проглашавајући га црногорским књижевним језиком. Но према свему што смо рекли о књижевном језику, књижевно-уметничка продукција на дијалекту не може бити ни симптом ни разлог настанка књижевног језика у правом смислу речи.

¹¹ В. О томе подробније у књ. М. Ковачевића, *Српски језик и српски језици*, СКЗ и БИГЗ, Београд 2003., 114-119.

Radoje SIMIĆ

THE STANDARD LANGUAGE AND DIALECT

Summary

The nature of dialect and the standard language are debated in this work and it has been established that the dialect behaves in accordance with the laws of nature whereas the standard language is regulated from the outside with organized activity of society.